

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

Helsingia Major : det stora Hälsingland

Tunberg, Sven

Fornvännen 337-342

http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/1937_337

Ingår i: samla.raa.se

HELSINGIA MAJOR

DET STORÅ HÄLSINGLAND

AV

SVEN TUNBERG

Efterföljande artikel var avsedd såsom föredrag vid baltiska historikerkongressen i Riga i augusti 1937. Här ha endast tillfogats hänvisningar till källor och litteratur.

Helsingia major! Det torde finnas åtskilliga åhörare, vilka inför dessa ord sätta upp ett något förbryllat anlete. Vad menas med Helsingia major och vilket sammanhang har detta begrepp med baltisk historia. Jag vill genast söka klargöra detta.

Helsingia, det är den latiniserade benämningen på det svenska landskapet Hälsingland vid västra kusten av det Baltiska havets norra havsvik, den nu s. k. Bottniska viken. Till sin omfattning är Hälsingland ett av Sveriges större landskap, utgörande omkring 15 270 kvadratkilometer. Sydväst om Hälsingland ligger det i Sveriges historia ryktbara landskapet Dalarna.

Ur baltisk, d. v. s. »östersjöländsk», synpunkt förtjänar detta Helsingia—Hälsingland en liten stunds särskild uppmärksamhet.

Hälsingland har en gång varit ej blott det landområde det nu är utan också något annat. Det har även funnits ett Helsingia major, ett »Storhälsingland». Om vi studera den gamla folklagen för Hälsingland, Hälsingelagen, vilken upptecknats i början av 1300-talet, finna vi snart, att lagen gällt ett betydligt vidsträcktare distrikt än det nuvarande Hälsingland. Lagen har gällt alla dem, som byggde och bodde i de norrländska kusttrakterna så långt stadigvarande odling kommit till stånd. Ett flertal medeltidsurkunder giva bestämda upplysningar i samma riktning.¹

¹ Se framför allt Schlyter, *Juridiska afhandlingar*, 2, s. 88 ff., Styffe, *Skandinavien under unionstiden*, s. 386 f.

Betydelsefulla detaljer rörande Storhålsinglands tillkomsthistoria lämna vissa tilldragelser från 1300-talet. Förmyndarstyrelsen för konung Magnus Eriksson visade ett lovvärt nit för det nordliga Sveriges kolonisering och uppodling — måhända, såsom det blivit antytt, i sammanhang med farhågor för rysk expansion åt detta håll. Genom kungligt brev uppläts området mellan Skellefte älv och Ule älv till dem, som där ville slå sig ned och bryta bygd. Ärkebiskop Olov i Uppsala och riksrådet Nils Åbjörnsson framträdde såsom de förnämsta intressenterna. Vid ett regeringssammanträde år 1328 träffades närmare bestämmelser om den nya kolonisationen. Det förklarades i detta sammanhang, att de ifrågavarande bygderna voro »extrema pars Helsingie versus Aquilonem, que ad amnem dictum Ulu et stagnum Uluthraesk usque protenditur». Den uppfattningen gjordes sålunda gällande, att Hålsinglands nordöstra gräns ginge vid Ule älv (i nuv. Finland). Vi återfinna denna samma uppfattning vid tvenne något senare tillfällen. Vid mitten av 1340-talet sammanträffade Uppsalas och Åbos stiftschefer i Nordlanden för att diskutera en uppkommen tvistefråga rörande de båda stiftens gräns mot varandra. Enighet synes ha uppnåtts om, att Uppsala ärkestift och därmed Hålsingland sträckte sig till Ule älv. Trettio år därefter uppträdde ärkebiskop Birger i det nordligaste Sverige och lät genom särskilda rannsakingar fastslå Ule älv såsom gräns mellan Uppsala och Åbo stift, mellan Hålsingland och Finland. Ett kungligt brev av år 1377 gav härå sin bekräftelse.²

Det har blivit av forskningen påvisat, att Hålsinglands Uleälvsgräns säkerligen tillkommit genom missförstånd av ett Hålsingelagens stadgande beträffande gränsen i nordväst mellan Sverige och Norge.³ Men själva Storhålsingland som sådant var likväl en obestriddlig realitet. Vi kunna också konstatera, att Hålsingland i sin vidsträcktaste innebörd gjort sig märkbart även på den östra sidan av Bottenhavet. I de medeltida urkunderna från Finland talas ej sällan om »Hålsingerätt», omväxlande med »Svensk rätt». Uttrycket, som närmast torde ha haft avseende å den kyrkliga beskattningen, ger otvivelaktigt vid handen, att den svenska bosättningen i Finland till en huvudpart utgått från Hålsinglandsområ-

² Se härom Styffe, a. a., s. 386 ff., Tunberg, Äldre medeltiden, s. 192, Ahnlund, Oljoberget och Ladugårdsgärde, s. 95 ff.

³ Schlyter, a. a., s. 91.

det och stått i omedelbar förbindelse med Hälsinglands kulturella och rättsliga förhållanden.⁴

Storhälsinglands ställning till det mindre Hälsingland — liksom till andra av detsamma omfattade distrikt — gör det antagligt, att Storhälsingland varit det ursprungliga begreppet, varur det senare inskränkta Hälsingland och dess systerområden så småningom framgått. Man har sålunda att tänka sig utvecklingen så, att tidigast med Hälsingland betecknats allt bebyggt land norr om de egentliga svealänderna och att senare detta Hälsingland genom individualisering och namnsättning av den ena efter den andra av dess delar reducerats till sitt slutliga blygsammare omfång.

Vad betyder då Hälsingland och hur har detta namn och begrepp tillkommit? Självklart är, att vi här ha att göra med ordet *hals* i en dess avledning *hälsing*, åsyftande »den, som bor vid halsen». Svårigheten blir emellertid att avgöra, vad »hals» i detta sammanhang innebär. Att det är en beteckning för något, som tett sig som relativt smalt och långsträckt, är tydligt. Men olika möjligheter synas öppna sig, då det gäller att närmare bestämma det smalas och långsträcktas natur.

Tvenne motsatta grundåskådningar möta i detta avseende i den vetenskapliga litteraturen.

Den svenske språkforskaren Sahlgren har med skärpa hävdad, att ordet »hals» i ortsnamn alltid avser smalt landstycke av någon art, däremot aldrig smalt vattendrag: hals-beteckningen hör samman med landet, ej vattnet. Hälsingland har enligt Sahlgren sitt namn efter någon höjdsträckning eller något näs inom landskapet. Staden Hälsingborg i Skåne döljer i sitt namn en jordhals och har ingen hänsyftning på den havsinbuktning, vid vilken den är belägen.⁵

En motsatt åskådning har under senaste tid framför allt företrätts av historikern professor Ahnlund. Denne medger, att »hals» i ortnamn för visso kan avse en ås eller landtunga, men gör också med bestämdhet gällande, att med »hals» kunnat i många fall betecknas ett smalt vattendrag, ett sund el. dyl. Till förklaring av landskapsnamnet Hälsingland indrager Ahnlund i diskussionen

⁴ Se härom särskilt Fontell, Om svenska och finska rätten, Helsingfors 1883.

⁵ Se särskilt Hälsingborgs historia, 1, s. 150 ff

namnet å Hälsinglands gamla huvudbygd Sundhed (Sunded). I detta namn återfinner han »ett eller flera ed (landtunga, näs) i samband med en till sund avsmalnande farled till sjöss»: »hälsingarna» bli enligt detta antagande »helt enkelt folket i Sunded, Sundedsborna».⁶

I denna för vårt spørsmål betydelsefulla motsättning kan i själva verket ett definitivt avgörande snabbt vinnas. En hittills förbisedd källa av utomordentlig räckvidd skall föras fram på stridsplatsen.

År 1187 spred sig över det kristna Västerlandet ett förfärande budskap. Den heliga staden Jerusalem hade fallit i de otrognas händer. Påven Gregorius VIII lät i ett flammande upprop kalla de kristna till hämnande kamp. Påvens maning nådde vid jultiden fram till Danmark, där konung Knut samlat sina stormän till möte i Odense. En stark och betvingande korstågsstämning grep genast de danskes sinnen. Under den närmaste tiden strömmade danska krigare på olika vägar till det heliga landet och togo en ärofull del i striderna mot Allahs bekännare. En bevarad samtida skrift ger oss särskild kunskap om en liten skara av danskar, vilka i förening med ett antal norrmän till sjöss anträdde den vanskliga färden till de avlägsna nejderna.

Det är denna sistnämnda skrift, som för problemet i fråga visar sig vara av synnerligt värde. Troligen författad av en norрман i början av 1200-talet, bär den titeln *Historia de profectione Danorum in Hierosolymam*.⁷ Efter en framställning av korstågstankens uppkomst i Danmark och åtgärder för dess förverkligande lämnar skriften följande skildring av korstågsresans begynnelse:

»Porro viri pretaxati ad sua paragenda negotia perseveranter insistunt, armamenta navium colligentes; utensilia quoque vie longioris et cibariorum copias ad litora promovebant, valedicentes suis omnibus; nec sine merore magno gemituque a charissimis coniugibus, filiis, filiabus ac nepotibus, cognatis etiam et amicis prosequentibus usque ad navium stationem deducuntur. Qui mox, optata ventorum prosperitate percepta, vela dabant flatibus; commendantes divine protectioni profectionem suam cum cantico iubilationis affec-

⁶ Ahnlund har framlagt sin uppfattning i ett flertal artiklar i Svenska Dagbladet under sommaren och hösten 1925 (särsk. 29/a).

⁷ *Scriptores minores historiæ Danicæ mediæ ævi*, II, s. 443 ff.

tum devotionis ad celorum alta transmittunt. Illi autem, qui suos persecuti fuerant, ad propria cum luctu revertentes aures pietatis divine pulsabant, quatenus angelico comitatu munitos gratia Dei ducere dignaretur et cum gaudio revocare. Illi autem aure prosperioris impulsu et cursu volucris ducuntur ad ostia maris, que vocantur Hals, ubi fixis anchoris primam fecere mansionem; suscipiuntque illic obuios socios de Scania venientes, Agi et Alexandrum, quos superius descripsimus unius fore societatis et laboris. Habito illic consilio de vie processu, anchoras e profundo rapientes mox vela suspendunt, et Austro flante lenius suavi ductu ferentur a litore, sicque per latiores sinus maris undas colligunt, donec moderato cursu tenerent insulam, que Lesei nominatur. Illic quoque pernottantes non sine discrimine vim ventorum sustinuerunt: sonuerunt aque et turbate sunt abyssi, ut vix sine naufragio raperentur in cor maris et impetu maiori cumulos altiores undarum spumantium carina sulcante transcurrerent, et quassitis quibusdam navibus sentina purior influebat ac mortis periculum intentabat. Tandem appulsi Norwagie partibus ad regnorum confinia inter syrtes et scopulos applicuerunt; ubi portum tranquillum satis obtinentes Ekerei fixere funibus naves.»

Korsfararnas segelroute ligger tydlig och klar för oss. Från södra Danmark samlades man vid »Ostia maris, que vocantur Hals», d. v. s. »havets mynning, som kallas Hals», där deltagarna från Skåne slöto till och varifrån sedermera fortsattes till Läsö och öarna utanför Göta älvs utlopp. Med Hals avses utan varje tvivel den från norr inskjutande havsvik, vilken så småningom förtränges till Öresund. Då man tidigare uppfattat Hals som orten Hals vid Limfjorden, har detta helt visst berott därpå, att man ej satt sig in i seglingsbeskrivningens detaljer och det kända Hals i norra Jylland förutbestämt tankegången.

Den förut uppställda frågan är emellertid härmed besvarad. »Hals» har i detta fall varit namnet på en smal eller avsmalnande vattentunga. »Hälsingar» ha de blivit kallade, vilka varit bosatta vid »Halsen», och Hälsingborg har blivit »hälsingarnas borg», liksom Hälsingör »hälsingarnas ör». Det säger sig självt, att Halsahamn vid Skälderviken säkerligen låter sig infoga i detta tolkningssammanhang.

Vi återvända till Hälsingland. Den »hals», som givit Hälsingland

dess namn, kunna vi tydligen med allt fog söka ute på villande vatten.⁸ Men då öppnar sig vägen för en förklaring, som låter sig förena med vad vi förut trott oss finna rörande Hälsinglands äldsta historia. »Halsen» har i detta fall varit en geografisk företeelse, vilken spridde sina »hälsingar» ut över ett vidsträckt, tämligen obegränsat område. Halsen har varit Bottniska Viken och »hälsingarna» i allmänhet bebyggarna vid Bottniska Vikens stränder. I Hälsingland lever ännu kvar ett vittnesbörd om den beteckning, som en gång i forutiden givits åt Baltiska havets nordligaste havsarm.

Måhända skulle mot denna tolkning, vilken i själva huvudtanken anknyter till äldre forskning,⁹ kunna riktas den anmärkningen, att man ej för en avlägsen urtid får förutsätta en sådan geografisk överblick, som gör namnet »hals» naturligt för Bottniska Vikens stora vatten. Häremot bör likväl genmälas, att otaliga exempel visa, att de sjöfarande nordborna förvånande tidigt vunnit erfarenhet om de viktigare havskonturerna. För Bottniska Vikens vidkommande bör även erinras om den intressanta omständigheten, att vikens smalaste delar sedan gammalt bära namnet *K v a r k e n*, d. v. s. »Strupen»: man tycker sig konstatera ännu ett minne av det en gång aktuella »hals»-begreppet.

⁸ Jfr A. G. Högbom, Om ortnamn och nivåförändringar i Norrlands kustregioner (Ymer 1937, s. 123, n. 1).

⁹ Se t. ex. Noreen, Spridda studier, 3, s. 82.

ZUSAMMENFASSUNG.

SVEN TUNBERG: »Helsingia Major». Das grosse Hälsingland.

Der Verfasser geht von der Tatsache aus, dass Hälsingland — nunmehr der Name einer der nördlichsten Landschaften Schwedens — früher alles bebaute Land nördlich der eigentlichen Svea-Länder längs der Nordwestküste der Ostsee umfasste. Um dies zu erklären, versucht der Verfasser zu beweisen, dass der »Hals», der das erste Zusammensetzungsglied in »Hälsingland» bildet, eine ältere Benennung für den Bottnischen Meerbusen gewesen ist, und dass das »Land der Hälsingar» daher seine ursprüngliche, weitgehende Bedeutung erhalten hat.